

VI. Családterápiás Világkonferencia

Gyermekek a háborúban A háború által érintett gyermekeket segítő hálózat

A világ különböző pontjain jelenleg vívott háborúk olyan mértékben szedik áldozataikat a polgári lakosság soraiból, amire a történelem során még nem volt példa. Az UNICEF becslései szerint ma a világon körülbelül negyven fegyveres konfliktus zajlik, és e konfliktusok áldozatai 80 százalékban nők és gyermekek.

Ugyanakkor a háborús traumák gyermekekre tett lélektani hatását még nem mérték fel kellőképpen. A korábban végzett kutatásokkal szemben, melyek a háborús trauma pszichopatológiai összetevőire fektették a legnagyobb hangsúlyt, a közelmúltban folytatott tanulmányok nagyobb figyelmet szentelnek azoknak a technikáknak, melyek védeltséget biztosítanak a gyermekeknek a szóban forgó negatív hatásokkal szemben.

Mindkét felfogásmód képviselői általában megegyeznek abban, hogy e hatások jellege nem csak a traumák típusától, hanem az ezeket elszenvedő gyermekek egyéni személyiségjegyeitől és körülményeitől (az életkortól, a személyiségfejlődés szintjétől, az egyéni érzékenység, ill. ellenálló képesség mértékétől, és a környezet, elsősorban a szülők reakciójától) is függ.

Abból indultunk ki, hogy mivel a háború által sújtott gyermekek szomorú helyzetének közvetlen előidézője a társadalom diszfunkcionális működése, a konkrét lélektani problémák megértése csak akkor lehetséges, ha ezeket a kisebb és nagyobb közösségek kölcsönhatásait figyelembe véve kialakított szisztematikus vizsgálatnak vetjük alá.

A volt Jugoszlávia területén sajnos mind a mai napig dúló háború a lakosság jelentős tömegeit tette földönfutóvá. Hozzávetőleg 415.000 személy keresett menedéket Szerbia területén, akik közül mintegy 175.000 gyermek, körülbelül 70.000 pedig 7-14 éves, azaz általános iskoláskorú. A menedékkeresők különböző intézményekben, menekülttáborokban, illetve magáncsaládoknál nyertek elhelyezést. 1991, azaz a számkivetettség kezdete óta eltelt idő során a menekült gyermekek és családjaik sorsa igen változatosan alakult. Különböző okok folytán sokuknak többször is lakóhelyet kellett változtatniuk az új környezetben eltöltött idő során. Ráadásul az önzetlen segítőkészség kezdeti felbuzdulása a befogadó családok – valójában az egész társadalom – körében erősen megcsappant, amihez hozzájárult az is, hogy a Szerbiát sújtó szankciók miatti elkeseredettségüket a helybéliek a menekülteken vezetik le. Eltérő szokásaik és tájszólásuk miatt a menekült gyermekekre iskolatársaik gyakran a „külföldi,” megbélyegző címkéjét ragasztják.

Ezek a körülmények több más, önálló és hosszabb kutatómunkát igénylő tényezővel együtt még jobban megnehezítik a menekült családok számára veszteségeik feldolgozását (otthonuk, barátaik, szeretteik elvesztését, hátrahagyott vagy elhalt szülei hiányát), és hogy beilleszkedjenek új környezetükbe. Ezért úgy gondoltuk, hogy a menekült, vagy a háború által más módon érintett gyermekek lelki segélyezését egymástól független rendszerek hálózatának kiépítésével, vagy legalábbis a család és az iskola bevonásával kell megoldani. Az újvidéki Oktatási és Kulturális minisztériumtól kértünk és kaptunk segítséget a közösség, az iskola és a család közti jobb együttműködés megteremtését célzó munkánkhoz. Erre való tekintettel adtuk koncepcióknak „A háború által érintett gyermekeket segítő hálózat” elnevezést. A

munkát az újvidéki egyetem Filozófiai Fakultásának Pszichológiai Tanszéke az UNICEF belgrádi irodájával együttműködve támogatta, mely a Nila Kapor Stanulovic professzor által nyújtott szakmai segítségen túl a projekt finanszírozását is biztosította.

Konkrét célok

A projekt legfőbb célja egy olyan védelmező hálózat létrehozása volt, mely elősegíti a menekült gyermekek jobb alkalmazkodását új környezetükhöz. Hogy megelőzzük e gyermekek még nagyobb mértékű stigmatizációját, mely együtt járhatott volna a környezetüktől való elkülönítésükkel, a programba bevontuk az újvidéki iskolák helybéli kisdíákjait is. Ez az integráció és kölcsönös kapcsolatépítés célját is hivatott volt szolgálni.

A programba az alábbi gyermekpopulációkat vontuk be: (1) a háborúról közvetlen tapasztalatokkal bíró menekült gyermekeket (2) a helybéli, tehát újvidéki illetőségű gyermekeket, akikhez a háború közvetve, rádióriportok és tévéközvetítések útján jutott el, illetve akiket a harcoknak lakóhelyükre való kiterjedése tart rettegésben, és akik a rémségekről az összecsapások helyszínén lakó rokonaiktól vagy az ott harcoló apáktól és más férfi rokontól értesültek.

Módszerek

A projekt-alapvető célkitűzésének megvalósításához a következő munkamódszereket alkalmaztuk: (1) a programnak megfelelően az iskolai pszichológusokat kiképeztük az osztályfőnökökkel folytatandó együttműködésre; (2) ezt követően már maguk a pszichológusok készítették fel az osztályfőnököket a gyermekekkel végzendő munkára. A felkészítés műhelymunka keretei közt zajlott az alábbi témakörök szerint:

- menekült gyermekek integrálása a helybéli gyermekközösségbe
- halál és veszteség
- kellemetlen érzelmek kezelése
- rémálmok feldolgozása
- kilátások a jövőre
- konfliktuskezelés

Az iskolai pszichológusok a fenti témákat műhelymunkában, párosával vagy négyes csoportokban, majd osztályszinten dolgoztatták fel. Mivel az osztályterem nem bizonyult alkalmas helyszínűnek magas érzelmi töltéssel rendelkező témák feldolgozására, ezeket a pszichológus irodájában egyénileg beszélte meg a speciális segítségre szoruló gyermekekkel.

Az iskolai pszichológusok felkészítése, a program lebonyolítása az egyes iskolákban és a projekt hatásának értékelése összesen négy hónapot, azaz az 1993-as év szeptembere és decembere közti időszakot vette igénybe. Megjegyzendő, hogy ez a periódus egybeesett Szerbia gazdasági hanyatlásának és az országban uralkodó életkörülmények általános romlásának időszakával.

A minta

A programban, mely a 10-14 évesek korcsoportjára terjedt ki, 24 újvidéki település 40 iskolája vett részt iskolánként 4-4 osztállyal. Összesen 152 iskolai osztály, azaz 4,555 gyermek került tehát bele a mintába. Az összlétszámból 483 volt a menekültek, illetve a háborúról közvetlen tapasztalatokkal bíró gyermekek száma.

A gyermekek mellett a pszichológusok 152 osztályfőnökkel és mintegy 3000 szülővel is foglalkoztak (nem minden szülő mutatott készséget az együttműködésre).

Minden egyes menekült gyermeket ért trauma jellegéről adatfelvétel készült.

Ezeknek a gyermekeknek kevesebb, mint ötven százaléka szenvedett el mindössze egyfajta traumát, és megállapítható, hogy a fiúk körében a többszörös traumák előfordulása magasabb volt, mint a hasonló sérülések aránya a lányok között (45% a 42%-kal szemben). A legmagasabb azoknak a menekült gyermekeknek a százalékaránya volt, akik otthonukat, személyi tulajdonukat, könyveiket és játékaikat veszítették el (a fiúknak 80, a lányoknak pedig 88 százaléka). Jelentős számban tapasztalták meg a háború okozta, valamint a hozzátartozóktól való elszakítottág traumáját (a fiúk és a lányok 38-38 százaléka). Viszonylag kevesen éltek meg az apa, az anya vagy más közvetlen hozzátartozó elvesztését (a fiúk 7, a lányok 6%-a).

A program nyomon követése

A folyamatnak a program megvalósításával egyidejű követése érdekében az iskolai pszichológusoktól az adatszolgáltatás három formáját kértük: (1) jelentéseket a gyermekekkel végzett munkáról, különös tekintettel a munka előrehaladásának nyomon követésére; (2) jelentést a tanárok felkészítéséről és (3) jelentéseket a szülőkkel folytatott együttműködésről.

A gyermekekkel folytatott munka különféle tárgyi eredményeket is hozott, köztük egy-egy búcsúlevelet, melyet a gyerekek valamelyik kedvenc háziállatuknak (negyedik, hatodik osztályosok), vagy valamely hozzájuk közel álló elhunyt személyhez írtak (hetedikesek és nyolcadikosok), illetve a konfliktus témáját feldolgozó, közösen alkotott rajzokat, valamint a rajzokhoz kapcsolódó történeteket. Ez, a gyermekeknek a halállal és az erőszakkal kapcsolatos autentikus tapasztalatait gazdagon dokumentáló anyag külön közlésre lenne méltó.

Ezekből a jelentésekből és anyagokból leszűrhető, hogy a gyermekek igen pozitívan viszonyultak a programhoz, és hogy munkájuk során a pszichológusok minden egyes gyerekről és minden gyerek egyedi problémáiról sokkal alaposabb ismereteket szereztek, mely ismeretek irányt szabtak a speciális segítségre igényt tartó gyermekekkel folytatandó további munkához.

A pszichológusoknak nem kis személyes örömeztet jelentett az a tudat, hogy egy kivételesen nagy fontosságú munkát végezhetnek, és hogy szakmai hozzáértésük alkalmassá teszi őket arra, hogy ebben a végtelenül nehéz helyzetben segítséget nyújthassanak az arra rászoruló gyermekeknek. A pszichológusoknak az volt az általános benyomása, hogy kiváltképp a menekült gyermekek számára jelentett nagy segítséget a program. E gyermekeknek lehetőségük nyílt arra, hogy hangot adhassanak problémáiknak, kifejezésre juttathassák érzelmeiket, s hogy meghallgatásra és jobb megértésre találjanak helybéli kortársaik részéről. Az osztályfőnökökkel végzett munka is általában sikeres volt; e téren a siker mértéke az egyes tanárok személyiségétől, illetve a tanár és a pszichológus közti korábbi kapcsolat milyenségétől függött.

A szülőkkel folytatott együttműködés eredményessége változatos képet mutatott. Egyes szülők kétségeiknek adtak hangot annak kívánatos voltát illetően, hogy olyan nehéz, és a való életben túlságosan is jelenlévő problémák feldolgozásával terheljék a gyermekeket, mint a fegyveres konfliktus és a halál kérdése. A többség azonban azon a véleményen volt, hogy jobb hozzáértő szakemberek segítségével és a kellő időben nézni szembe ezekkel a fájdalmas kérdésekkel. A pszichológusok azt a figyelemre méltó és hasznos megfigyelést tették, hogy a

szülőkkel való foglalkozást már akkor meg kell kezdeni, mikor gyermeküket beíratják az első osztályba, amikor is a szülő és az iskola közti együttműködés elkezdődik, ugyanis ilyenkor, a gyermek beiskolázásakor létesül az első és legközvetlenebb kapcsolat szülő és pszichológus között. A jugoszláv iskolarendszerben a továbbiakban csak az osztályfőnök áll közvetlen kapcsolatban a szülővel, s ez a kapcsolattartás is jórészt a gyermek tanulmányi előmenetelének figyelemmel kísérésére szorítkozik. A pszichológusoknak az volt a benyomása, hogy a szülőkkel folytatott műhelymunka az iskola és a család közti kapcsolatrendszernek új kerete lehet, és hogy a pszichológus kezdeményezését elfogadó szülők együttműködése egyre pozitívabbá vált.

Az osztályfőnökök is készítettek beszámolót a gyermekekkel folytatott munkáról. Minden hétvégén elbeszélgettek a gyerekekkel arról, hogy milyen jó dolgok történtek velük a héten, s arról, mit terveznek az előttük álló hétre. Az osztályfőnökök saját kellemes élményekre vonatkozó beszámolóinak 90 százaléka az életszínvonal megőrzésével állt kapcsolatban, s ez jellemezte a következő hétre vonatkozó terveket is. Íme egy jellemző példa: „Végre sikerült egy kis, húst vennem”, egy másik pedig a tervekről: „hogy kihúzzam valahogy a következő fizetésig”. A válaszok tíz százaléka volt kapcsolatban a társas élettel és a barátkozással. Mivel az osztályfőnökök példaképpül szolgálnak a gyermekeknek, úgy véljük, hogy többi tanártársukkal egyetemben olyan populációt képeznek, melyre a jövőben különös figyelmet kell fordítanunk, s melynek olyan pszichológiai segítséget kell nyújtani, mely alkalmassá teszi őket a kitartáson túlmutató, életigenlő pozitív tulajdonságok kialakítására.

Az adatok kvalitatív elemzése – különleges megfigyelések

A mennyiségi elemzésnek nem alávetendő, kvalitatív adatok a pszichológusok általános benyomásaira vonatkoznak, melyek a gyermekekkel a program egyes témáinak keretében végzett munka során érték őket.

1. A pármunka lehetőséget adott a menekült gyermekeknek arra, hogy autentikusan bemutatkozzanak, ám voltak közülük olyanok, akik háborús tapasztalataik fölött átsiklottak, megtagadták azokat.

2. A „Jövő kilátásai” című téma feldolgozásakor a helybéli gyermekek rossz előérzeteikről számoltak be, vagy pedig különös hangsúlyt fektettek az olyan anyagi értékekre, mint a gazdagság, a pénz és a jólét. Ez sajnos azt jelentette, hogy a legfőbb értéknek az élelem, azaz az élelem bősége minősült. A menekült gyermekek visszaemlékezéseiből törlődött a traumás időszak. Túlnyomó többségük olyan jövőt vetített maga elé, melyben újra a háború miatt elhagyott otthonában látta önmagát.

3. A halál témájával kapcsolatos gyakorlatokat néhány osztályban drámai módon élték meg a gyermekek, de minél intenzívebbek voltak a gyakorlatban részt vevők érzelmei, annál erősebb ösztönzést kapott az osztály többi tanulója, hogy ő is kifejezze a halállal kapcsolatos érzéseit. A gyermekek azt kérték, hogy több órát is szenteljenek ennek a témának. Megindító volt látni azt a segítséget, amit az egyik menekült kislány nyújtott azoknak a helybéli gyermekeknek, akik elvesztették szüleiket.

4. Egy félelemcsökkentő gyakorlat során kiderült, hogy mind a menekült, mind pedig a helyben lakó gyermekek jelentős százaléka fél valami meghatározatlantól. Ez a diffúz félelem az irányított fantáziatevékenység során mindent elnyelni akaró, pusztulást hozó ködfüggöny képében jelent meg. Ebből azt a következtetést vontuk le, hogy az irányított fantáziatevékenység, mint a traumatizált gyermekek félelmét csökkentő eszköz, csoportos tevékenység formájában a további munka során nem javallott.

5. A menekült gyermekek egyik visszatérő álmának állandó motívuma volt a tűz, illetve a háború előli meneküléskor hátrahagyott otthon lángoló képe. Az etnikailag vegyes házasságból származó menekült gyermekek álmainak gyakori mozzanata volt, hogy segítenek szüleiknek megoldani az egyik vagy másik szülő nemzetiségének elutasításából adódó konfliktust, amit saját konfliktusukként is megélték.

6. Érdekeselek voltak azok a pusztító vagy építő jellegű történetek, melyeket a gyermekek az együtt készített, háborús témájú rajzaik nyomán szintén közösen találtak ki. A destruktív történet címe „Erőszak volt”, és a mese maga így szolt: „Értelmetlen verekedés tört ki. Két erős férfi verekedett. A verekedés oka a háború volt. A katonákon eluralkodott a gyűlölet. A két katona teljes erőbedobással küzdött. Egyikük erős ütést kapott, és a földre esett. A verekedés az egyik katona győzelmével ért véget.” A konstruktív kimenetelű történet, amit a gyerekek ugyanehez a rajzhoz találtak ki, azt a címet kapta, hogy „Mindig van kiút”. A cselekmény itt így alakult: „Találkozott két katona, akik ellentétes oldalon harcoltak. Gyűlölködve mérték végig egymást. Hirtelen azonban mindkét katona felismerte a másikat. A háború előtt ugyanabban a városban laktak. Eszükbe jutott, hogy egy iskolába is jártak. Megegyeztek, hogy elengedik egymást. Miután elbúcsúztak, mindketten mentek tovább a maguk útján.”

A program kvantitatív értékelése

A program hatásait az alany kezelés előtti és utáni állapota közötti különbséget vizsgáló teszttel történt. Az alany státusát mindkét esetben azonos mérőeszközökkel értékelték.

A kutatás eszközei

1. Viselkedésjegyeket értékelő skála: az osztályfőnökök a skálán jelzett következő tizenegy viselkedésjegy meglétét vizsgálták minden egyes tanuló esetében: tolerancia, önmérséklet, bizonytalanság, másokba vetett bizalom, agresszivitás, szociabilitás, érzelmi hidegség/ eltökéltség, feszültség, kíváncsiság, tanulási és koncentrálásbeli nehézségek. Mindezen tulajdonságok meglétének mértékét ötös skálán mérték, ahol a tulajdonság legerőteljesebb jelenlétét az 5-ös érték jelölte, függetlenül attól, hogy az adott viselkedésjegy társadalmilag milyen mértékben minősül kívánatosnak.

2. A tanulók választ adtak egy, a saját helyzetéről alkotott képet vizsgáló kérdőív 15 kérdésére is, köztük olyanokra, melyek azt firtatták, hogy szeretnének-e más iskolába vagy osztályba kerülni, szeretnek-e tanulni, könnyen követik-e a tananyagot, vannak-e barátaik az osztályban, a közelmúltban részt vettek-e heves veszekedésben vagy verekedésben, előfordult-e, hogy megsértették, tetteleg bántalmazták, elszomorították, vagy megrémítették őket, és hogy vannak-e lidérces álmaik vagy megoldhatatlan problémáik. Minden kérdésnél 3-5 válaszlehetőség közül lehetett választani.

3. Egy viselkedési önértékelő teszten a gyerekeknek 33 állításra kellett az „egyetértek”, „nem értek egyet”, vagy a „nem tudom” válaszlehetőségek egyikének kipipálásával reagálniuk. A tesztet ennek a projektumnak a céljára állították össze, a program során jelentkező változások nyomonkövetésére. Ezért mind a 33 állítás a program témaköreinek valamelyikéhez kapcsolódott.

4. Az egyes gyermekekre vonatkozó általános adatok (mennyi ideje tartózkodik azon a lakóhelyen, ahol iskolába jár, hová való, kinél lakik, és milyen az iskolai előmenetele) a kitöltött Tanulói Kérdőívekből származnak. A menekült gyermekeket ért stresszhatások

számára és jellegére vonatkozó adatok forrásai az egyes iskolákról készített pszichológusi jelentések.

Mintavétel

A kezelés hatásainak értékeléséhez négyféle mintát vizsgáltunk meg: helybéli gyermekekét, kik születésük óta ott laknak, ahol iskolába járnak (578 fiú és 558 lány) és menekült gyermekekét (95 fiú és 103 lány). Mind a négy mintát a programban részt vevő gyermekek összességéből választottuk ki. A programban részt vevő iskolákból tizennyolcat választottunk ki, és a minta az összes olyan gyermeket tartalmazta, akiket mint születésük óta egy helyben lakókat, illetve mint menekült gyermeket azonosítottunk.

Az eredmények feldolgozása

A kezelés hatásait (1) az osztályfőnökök által készített viselkedéértékelés, (2) a tanulóknak a saját helyzetükről alkotott képe és (3) a saját viselkedésük értékelése alapján követtük nyomon.

A viselkedés önértékelésében mutatkozó különbségek tételes elemzése

A legmarkánsabb változások azokban az értékelésekben voltak tetten érhetők, melyeket a gyermekek saját viselkedésgjegyeikről önmaguk készítettek. Az eredetihez képest csökkent azoknak a helybéli lányoknak a százalékaránya, akik azt nyilatkozták, hogy a háború pusztas említése gyakran megrémíti és felkavarja őket, és ugyancsak csökkent azoknak az aránya, akik elrejtették érzelmeiket. A helybéli lányok közül nőtt azoknak a száma, akik úgy nyilatkoztak, hogy olyasvalakivel is barátságot tudnának kötni, aki nem az ő lakóhelyükről származik, és nagyobb arányban voltak köztük azok, akik felismerték, hogy összeütközésekhez vezethet, ha nem értjük meg mások igényeit. Viszonyulásuk a halálhoz a kezelés során racionálisabbá vált. Érdekes, hogy a kezelés után kevesebben vélték úgy, hogy osztályfőnöküktől kaphatnának segítséget, viszont magasabb volt azoknak az aránya, akik segítségért az iskolai pszichológushoz fordulnának.

A menekült lányok körében kevesebb lényeges változás volt megfigyelhető. Ezek a változások abban álltak, hogy nagyobb százalékuk tudta elfogadni a halál elkerülhetetlenségének tényét, kisebb arányban rejtették el érzelmeiket, s hogy közülük többen ítélték meg bizakodóan a jövőt.

A helybéli fiúknál lényeges eltérések voltak megfigyelhetők viselkedésük felmérése terén. A kezelést követően a halálhoz való viszonyuk realiztikusabbá vált, a nem a saját környékükről származók iránti toleranciájuk megnőtt, s kisebb arányban rejtették el érzelmeiket, mint ahogy kevesebbüket kavarta fel nagymértékben a háború.

A menekült fiúk körében, bár a többi fiúhoz képest kisebb mértékben voltak változások megfigyelhetők, ezek mégis rendkívül fontosnak bizonyultak, mivel a halál realiztikusabb megítélését és a háború okozta szorongás csökkenését eredményezték. Magasabb arányban vélekedtek ezek fiúk úgy, hogy a társaik nyújtotta támogatás sokat jelent számukra félelmük leküzdésében. Az is kiderült, hogy mostanra a menekült fiúk nagyobb számban ismerték el, hogy könnyen kihozhatók a sodrúkból, ami részben annak tudható be, hogy a szituáció általában fokozta a gyerekek kritikai érzékét, de abból is adódhat, hogy a kezelés során

minden érzelmi állapotot kifejezésre lehetett juttatni, feltéve hogy az érzelmkifejezés nem vált destruktívvá.

Következtetések

1. A gazdasági helyzet és az általános életkörülmények drámai romlása ellenére (az erre vonatkozó helyzetértékeléseket és osztályfőnöki jelentéseket terjedelmi okokból itt nem közöljük), a diákok saját értékelése alapján a program a várt pozitív változásokat eredményezte. Általánosságban elmondható, hogy valamennyi gyermek (fiú vagy lány, helybeli vagy menekült) egyaránt eljutott a halál tényének realiztikusabb megítéléséhez, és képessé vált arra, hogy nyíltabban kifejezésre juttassa érzelmeit. Nőtt a helybélieknek (mind a fiúknak, mind a lányoknak) a máshonnan érkezők (a menekültek) iránt tanúsított befogadóképessége. A háború okozta szorongást sikerült csökkenteni valamennyi fiúnál (a helyiek körében csakúgy, mint a menekülteknél) és a helybéli lányoknál, de nem sikerült ugyanezt elérni a menekült lányoknál. Ugyanakkor a menekült lányok valamennyi társuk közül kitűntek a jövőbe vetett hitük erősödésével. A helybéli lányokat az különböztette meg a többiektől, hogy mindenki másnál konstruktívabban viszonyultak az összeütközések és veszekedések kezeléséhez. Mindezek alapján elmondhatjuk, hogy a program által felölelt valamennyi témakörben változások voltak megfigyelhetők.

2. Az iskolapszichológusi jelentések szerint a program legnagyobb hasznát a menekült gyermekek látták, bár ezt a kvantitatív értékelés nem erősítette meg, melyből kevesebb lényeges változásra lehetett következtetni. Ebből azt lehet leszűrni, hogy a további munka során megkülönböztetett figyelmet kell fordítani a menekült gyermekekre, például egyéni vagy csoportos foglalkozások formájában.

3. A gyermekekkel végzett munkáról készített, általunk riasztónak talált osztályfőnöki jelentések alapján elkerülhetetlenül adódik a következtetés, hogy a jövőben végzendő munka során nagyobb figyelmet kell szentelni a tanároknak általában. A hatékonyabb nevelőmunka érdekében kívánatos lenne a tanárképzés megszervezésénél figyelembe venni az iskolapszichológusok útmutatásait.

4. Ami a szülőkkel végzett munkát illeti, egyetértünk az iskolapszichológusok azon javaslatával, mely szerint a szülőkkel már a gyermek első osztályos korától fel kell venni a kapcsolatot.

5. Minden tanulmánynak, s így ennek a beszámolónak is az a lényege, hogy rámutasson, mi a teendő az elkövetkezők során a kutatások eredményei alapján. Mi az alábbiakra teszünk javaslatot:

a) hosszabb időt kell biztosítani a program lebonyolítására, mivel az erre a projektre fordított mindössze két hónap véleményünk szerint kevés ahhoz, hogy a kívánt változások mind megtörténjenek. Ugyanakkor a rendelkezésre álló idő rövideje és a romló életkörülmények ellenére is történtek változások. Megítélésünk szerint azonban e változások mélyrehatóbbak lettek volna, ha kellő időt kap a program; úgy véljük továbbá, hogy a projektben rejlő lehetőségek amúgy sem lettek kiaknázva;

b) a programot ki kell terjeszteni valamennyi, a projektbe bevont iskolába járó gyermekekre;

c) a gyermekek kisebb csoportjaival kell foglalkozni (egyéni csoportmunka), szemben a most lezárult programmal, ahol az egész osztállyal folyt a munka, ami nem biztosított elegendő időt a gyermekek egyéni igényeinek figyelembevételére;

d) fel kell venni a programba az olyan témákat, így például a szeretetés a barátság kérdéskörét, melyek iránt a gyermekek a foglalkozások során különös vonzalmat tanúsítottak.

Vesna Petrovic, M.A.,
Jugoszlávia
Fordította: Palla Mária